

Dordrecht en de grenzen van 'Swindrehtwert'

LEENDERT J. PONS

De oudste vermelding van de Zwijndrechtse Waard komt voor in een akte van 1028. In deze akte bevestigt keizer Koenraad II de Sint Paulusabdij te Utrecht het bezit van de haar door de bisschoppen Ansfried en Adelbold geschonken goederen. Het betreft onder meer een *locus ... qui vocatur Swindrehtwert*, waarvan de oppervlakte '10,5 mijl lang en breed' is. In dit artikel zullen wij trachten om deze bekende gegevens aan de moderne landschappelijk-bodemkundige kennis te toetsen. Samen met het gegeven over de oppervlakte (als we rekenen met 10,5 vierkante mijl) lijkt het mogelijk om het gebied dat Swindrehtwert toen innam, nauwkeurig te omgrenzen. Deze *wert*, omstreeks 1000 nog een veengebied, heeft vóór het begin van de 14^e eeuw aan de oostzijde aanzienlijke landverliezen geleden, waarvan we verwachten dat we die nu met grotere nauwkeurigheid kunnen vaststellen. Tenslotte trekken we hieruit enige conclusies die ook het *Dordtse probleem* wat nader tot een oplossing kunnen brengen.

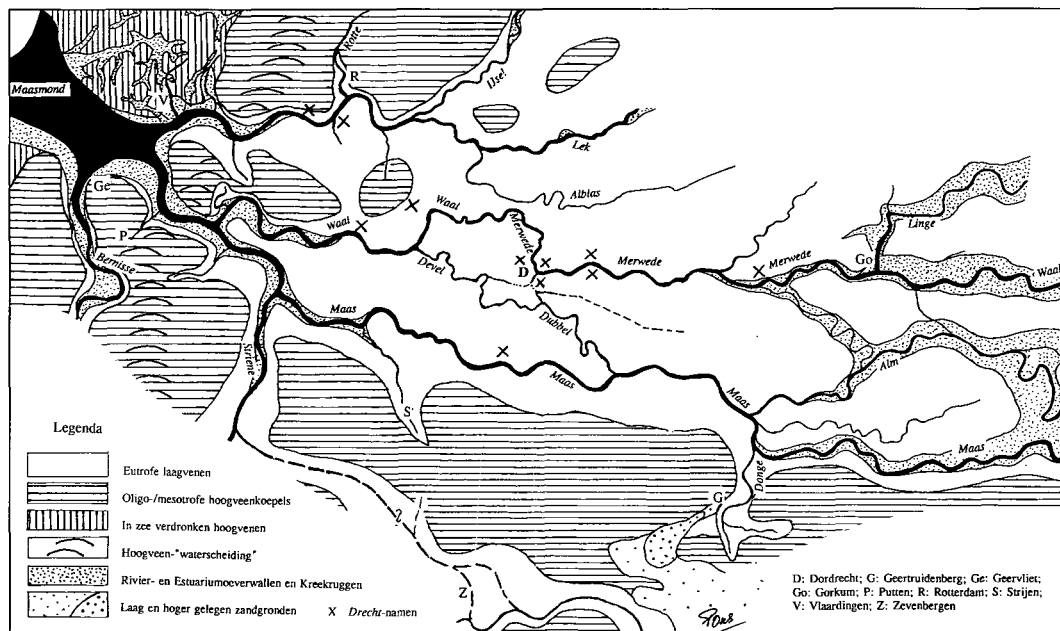
BOSVENEN, RIVIEREN EN WAARDEN
In de Middeleeuwen lagen de Zwijndrechtse Waard en Dordrecht midden in het grote West-Nederlandse veengebied. Figuur 1 laat zien dat Swindrehtwert toen het centrum vormde van een westwaarts gerichte wig van rivierbegeleidende (eutrofe) bosvenen. In westelijke richting versmalde deze strook veen zich doordat het rivierwater op weg naar zee haar voedselvoorraad verloor aan het groeiende bosveen en er slechts een steeds smallere strook eutroof veen gevormd kon worden. Tenslotte bereikte het rivierwater, via enkele betrekkelijk nauwe doorgangen door de hoger gelegen (oligo- of mesotrofe) *Sphagnum*-veenkussens, het weer voedselrijkere, brakke eb- en vloedgebied. Ter hoogte van het nauwste gedeelte, westelijk van Swindrehtwert, liep van noordoost naar zuidwest een soort veenwaterscheiding door het grote veenmoeras van de kustvlakte (Pons, 1992).

In de Vroege Middeleeuwen, die wat stormvloed en overstromingen betreft als een rustige periode moeten worden beschouwd, had zich ter plaatse van de Waard een veengebied ontwikkeld met traag stromende rivieren, waarin geen of nauwelijks eb en vloed voorkwam. Vanuit het oosten verloren de smalle rivieren praktisch hun gehele zand- en kleilast en bezaten zij

nauwelijks nog oeverwallen (Pons, 1994). Ook vanuit zee liepen de oeverwallen langs de riviermondingen en krekken westelijk van de Zwijndrechtse Waard dood. Wij geloven niet aan het bestaan van een zwin tussen het huidige Zwijndrecht en Dordrecht, daar dit in het geheel niet past in zo'n veenlandschap met weinig eb en vloed.

Voedselrijke veengebieden zoals de Waarden bleken bij ontginning en goede waterbeheersing zeer rijke gronden op te leveren (Pons, 1987). Volgens Henderikx (1987) kwam de ontginning van het bosveen reeds vanaf de 10^e eeuw op gang en Hoek (1990) vermoedt zelfs al aan het einde van de 9^e eeuw. Deze gronden bezaten een grote initiële vruchtbaarheid. Bovendien waren het de enige gronden in Europa die, bij goede ontwatering, een natuurlijke bemesting ontvingen door het langzame verteren of veraarden van het veen (Pons, 1987). Vandaar die heel vroege ontginningsactiviteiten en de gretigheid van de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht om zulk land toe te voegen aan hun grondgebied.

Wij kunnen daarom dan ook in grote lijnen een eind meegaan met het door Jorissen (1963) geschetste beeld van de ontginningen in deze streken. De graven van Holland met hun ervaring in het ontginnen van dergelijke veengron-

den geraakten fel gebrand op het verwerven van dit potentieel zeer vruchtbare gebied en probeerden via Vlaardingen hier al heel vroeg vaste voet te krijgen. De stichting van een centraal gelegen, militair? steunpunt door de graven waar Jorissen (1963) voor pleit, teneinde leiding te kunnen geven aan de ontginningen en ter verdediging van het gebied, ligt daarom dan ook best voor de hand. Het beeld dat hij daarbij ontwikkelt verdient meer aandacht dan het tot nog toe heeft gekregen. Figuur 1 laat op verbluffende wijze zien dat Dordrecht precies centraal ligt in het begeerde eutrofe veengebied, dat al spoedig Zuid-Holland werd genoemd. Het landbouwbelang prevaleerde daarbij aanvankelijk boven dat van handel en scheepvaart.

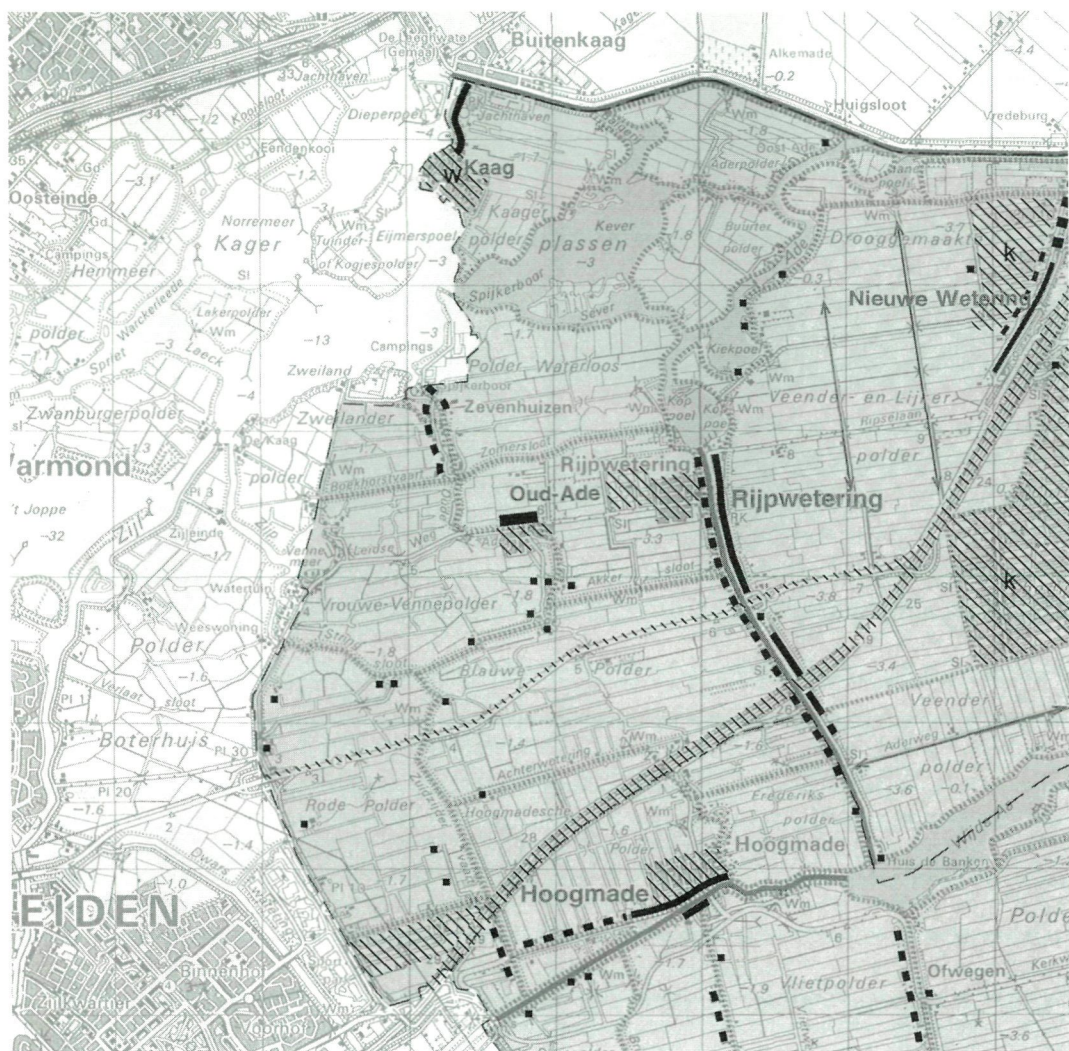
Vlaardingen (en Witla?) waren aanvankelijk de havens waar de internationale handel en scheepvaart (Engeland, Vlaanderen, het Noorden en het Rijn- en Maasgebied) gebruik van maakten. Het waren overslaghavens omdat zeeschepen niet zo gemakkelijk via de relatief smalle veenstromen tot Dordrecht konden opvaren. Zij lagen juist ten westen van de veenwater-

1. De venen en rivieren rondom Dordrecht omstreeks 1000 na Chr. (een bijgewerkte versie van figuur 22 uit Pons 1992, met enkele gegevens van Vervloet & Mulder, 1985).

scheiding (figuur 1) en waren havens met eb en vloed. Pas later kreeg Dordrecht deze gunstige positie, toen de zee verder naar het oosten opdrong, het veenland in.

Meestal neemt men aan dat een landsheer zo'n sterke stichtte op een opwas (eiland) in de rivier, daar zo'n stuk land hem rechtens toekwam. Dit argument is voor de stichting van Dordrecht door enkele auteurs ook gebruikt om zowel het bestaan van een *zwin* te kunnen verdedigen en tegelijkertijd de naam *Swindrechtwert* aannemelijk te maken. Maar waarom zou de graaf niet een klein stukje van het nog onontgonnen land gereserveerd hebben voor zijn steunpunt? Een stukje wildernis dat hem bovendien rechtens toekwam, centraal en strategisch gelegen, dichtbij twee rivieren en door krekten te bereiken (figuur 1 en 2).

Kort geleden heeft Van Osta (1996) getracht

kaarten moeten deze leemte opvullen. Het is de bedoeling dat de verschillende waarden integraal en vlakdekkend voor elke provincie op kaart worden gezet.

De manier waarop en het tempo waarin de verschillende provincies deze kaarten ontwikkelen verschilt van elkaar. Het verst in op dit moment Zuid-Holland. Van de regio Rijnstreek is reeds een fraai rapport verschenen, aangevuld met een drietal kaarten: de historisch-ruimtelijke structuur, de cultuurhistorische waarden en een geïntegreerde

Cultuurhistorische Hoofdstuctuur Rijnstreek. Kaart A. Historisch-ruimtelijke structuur (fragment).

vlakdekkende cultuurhistorische waardering.

Rapportage Cultuurhistorische Hoofdstuctuur Zuid-Holland: Rijnstreek. Een overzicht met beschrijving van, en een toekomstperspectief voor cultuurhistorische waarden in de gemeenten Ter Aar, Alkemade, Alphen aan den Rijn, Jacobswoude, Nieuwkoop, Liemeer en Rijnwoude. Provincie

Zuid-Holland / Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Den Haag / Zeist, mei 1997. Te bestellen bij de provincie Zuid-Holland (070-4417171) of bij de RDMZ (030-6983111).

25 jaar historische geografie in Bonn

Het *Seminar für Historische Geographie der Universität Bonn* hield zich tussen 1949 en 1970 onder leiding van Prof. Ernst Kirsten vooral bezig met de historische geografie van het Middellandse Zeegebied in de Antieke periode. Toen in 1972 Prof. Klaus Fehn als opvolger van Kirsten werd benoemd, ging het Seminar zich richten op Midden-Europa. Het werd al snel de spil van de *Arbeitskreis für genetische Siedlungsforschung in Mitteleuropa*, een samenwerkingsverband van archeologen, historici en historisch-geografen. De Arbeitskreis geeft het jaarboek *Siedlungsforschung* uit, waaraan regelmatig ook Nederlandse historisch-geografen meewerken.

In de jaren '80 nam het Seminar het voortouw in de ontwikkeling van de toegepaste historische geografie, wat in 1991 leidde tot de oprichting van de *Arbeitsgruppe für Angewandte Historische Geographie*. De Arbeitsgruppe en haar tijdschrift *Kulturlandschaft* worden nog steeds op veel manieren door het Seminar ondersteund.

Ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van Prof. Fehn verscheen een bundel artikelen van studenten en (ex-)medewerkers van het Seminar. Het is een kloek boekwerk geworden, dat een groot aantal kanten van het historisch-geografische onderzoek belicht. Daarnaast bevat het boek overzichten van de geschiedenis van het Seminar en van het wetenschappelijke werk van Prof. Fehn.

Kleefeld, K.-D. & P. Burggraaff (Hrsg.). *Perspektiven der Historischen Geographie: Siedlung – Kulturlandschaft – Umwelt in Mitteleuropa; das Seminar für Historische Geographie der Universität Bonn 1972–1997. Selbstverlag Kleefeld & Burggraaff, Bonn. ISBN 3-00-001456-X, 560 S., Preis DM 49,50. Te bestellen bij het Seminar für Histori-*

sche Geographie der Universität Bonn, Konviktsstraße 11, D-53113 Bonn, fax 0228-737650.

Promotie Adrie de Kraker

Op 10 november 1997 promoveerde Adrie de Kraker op het onderzoek naar de ontwikkeling van het landschap in de Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe tussen 1488 en 1609. Om te verklaren waardoor het mogelijk was dat in een tijdsbestek van nog geen tien jaar een compleet landschap ten prooi viel aan de golven heeft hij een groot aantal verschillende ontwikkelingen met elkaar in verband gebracht. Een centrale rol hierin spelen de krachten van de natuur in combinatie met het oorlogsgeweld en het falend dijkebeheer. Het onderzoek begint waar het monumentale werk 'De Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe in de Middeleeuwen' van Mw. Gottschalk stopt (1205–1488).

A.M.J. de Kraker, Landschap uit balans. De invloed van de natuur, de economie en de politiek op de ontwikkeling van het landschap in de Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe tussen 1488 en 1609. Uitgeverij Matrijs, Utrecht, 1997. Tel.: 030 2343148 ISBN 90-5345-105-6

Natuurmonumenten

Met een symposium over 'Natuurmonumenten als erfgoedorganisatie' nam P.A. Bakker op 27 juni 1997 afscheid van de Vereniging Natuurmonumenten. In de 34 jaar dat hij bij Natuurmonumenten werkte, heeft hij zich vooral beziggehouden met aankoop en beheer van terreinen. Daarbij gaf hij voortdurend blijk van een brede belangstelling. Zo was hij een van de auteurs van de driedelige bestseller *Wilde Planten*. Al lange tijd heeft hij zich daarnaast sterk gemaakt voor een grotere rol van de cultuurhistorie bij het beheer van terreinen; de laatste jaren was cultuurhistorie zelfs zijn hoofdtaak.

Dat cultuurhistorie bij Natuurmonumenten intus-

sen een breed draagvlak heeft, blijkt wel uit het feit dat Piet Bakker wordt opgevolgd door een historisch-geografe. Sandra van Lochem-van der Wel studeerde in 1991 af aan de Universiteit Utrecht, werkte nadien bij een particulier adviesbureau en kwam in 1993 in dienst bij de Vereniging Natuurmonumenten.

Bouwmeesters van Amsterdam

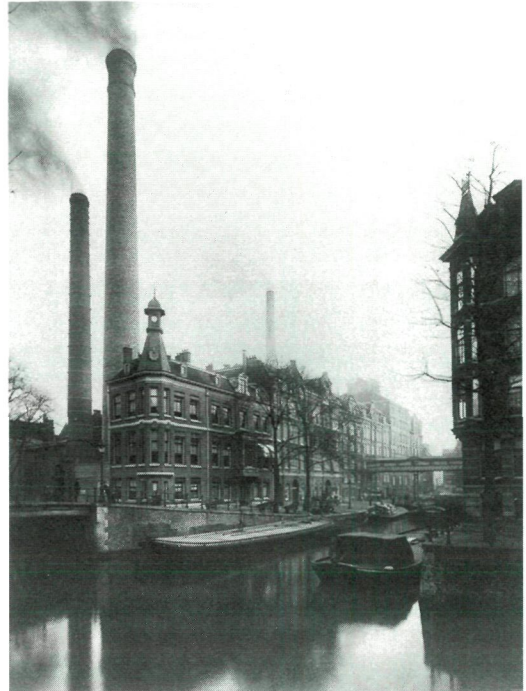
Tot en met 30 november 1997 is in het Gemeentearchief van Amsterdam de tentoonstelling 'Bouwmeesters van Amsterdam; G.B. Salm & A. Salm GBzn' te zien. Deze tentoonstelling bevat onder meer het tekenarchief van vader Gerlof (1831-1897) en zoon Abraham (1857-1915) dat eind 1994 aan het Gemeentearchief werd geschonken. Daarnaast zijn er foto's en tekeningen uit de collecties van het Gemeentearchief te zien van de zeer tot de verbeelding sprekende huizen en gebouwen, die vader en zoon vanaf de tweede helft van de 19e eeuw hebben gerealiseerd.

Er is tevens een rijk geïllustreerd *tentoonstellingsboek* verschenen met bijdragen van Norbert Middelkoop, Auke van der Woud en Janjaap Kuyt. Verder is een *architectuurwandeling* in de Plantagebuurt samengesteld, waar nog veel gebouwen van de Salms te zien zijn. Tot slot is een *Lespakket* uitgebracht. Dit cultuurhistorisch lespakket is speciaal voor leerlingen uit de lagere klassen van het voortgezet onderwijs ontwikkeld en sluit nauw aan bij het onderwijsdoel 'omgevingsgeschiedenis'.

Te zien tot en met 30 november 1997 in het Gemeentearchief Amsterdam, Amsteldijk 67. Dagelijks van 11.00-17.00 uur. Toegangsprijs f5,-

Introductie cultuurgewassen

Met de publikatie *'De introductie van onze cultuurplanten en hun begeleiders, van het Neolithicum tot 1500 AD'* verscheen onlangs voor het eerst een systematisch overzicht over dit onderwerp in Nederland. In het inleidende hoofdstuk geeft de

Woning met kantoorruimte op de hoek Leidsegracht/Lijnbaansgracht door A. Salm GBzn, 1900. Collectie Gemeentearchief Amsterdam.

redacteur, A.C. Zeven, een overzicht van de factoren die introductie en eventueel weer verdwijnen van gewassen bepalen en van de naamgeving van gewassen. Vervolgens behandelt C.C. Bakels de cultuurgewassen van de Nederlandse Prehistorie, vanaf het Neolithicum (circa 5400 v.C.) tot de komst van de Romeinen. De Romeinse tijd wordt behandeld door J.-P. Pals, de introductie van cultuurgewassen in de Middeleeuwen door H. van Haaster. Elk afzonderlijk hoofdstuk bevat een literatuuroverzicht. De publikatie als geheel wordt ontsloten door een index op botanisch-wetenschappelijke plantennamen.

A.C. Zeven (red.), C.C. Bakels, H. van Haaster & J.-P. Pals (1997), De introductie van onze cultuurplanten en hun begeleiders, van het Neolithicum tot 1500 AD. Vereniging voor Landbouwschic-

denis, Wageningen, 107 blz. ISBN 90-800522-3-X. De publikatie kan worden besteld door overmaking van f35,- (f30 voor leden van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis) op girorekening 1178669 van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis te Wageningen.

Kust 2000

In het kader van het Rijkswaterstaat-onderzoekprogramma KUST*2000 heeft Rijkswaterstaat aan het Arctisch Centrum van de Rijksuniversiteit Groningen opdracht gegeven een historische reconstructie van de onderzeese oever te maken. Met behulp van een groot aantal gedigitaliseerde zee-kaarten uit de periode 1750–1900 zijn de dieptelijken tussen 5 en 20 meter -NAP gereconstrueerd. De gegevens zijn vervolgens met behulp van een GIS bewerkt, waardoor onderlinge vergelijking en analyse mogelijk werd. In het rapport wordt ingegaan op de geschiedenis van de zeekartografie, op de nauwkeurigheid van hydrografische kaarten en op de mogelijkheden van en moeilijkheden bij het digitaal verwerken van de kaarten. Het rapport gaat gepaard met een groot aantal reconstructie-kaartjes.

*T. Haartsen, W.A. Ligtendag en F. Steenhuisen, Project KUST*2000. Historische reconstructie dieptelijnen Nederlandse kust. Arctisch Centrum, Rijksuniversiteit Groningen, 1997.*

Voor meer informatie: Rijksinstituut voor Kust en Zee van Rijkswaterstaat (RIKZ), tel: 070 3114311 (dr. ir. J. M. Stam)

kruisen, banpalen en pestbosjes'. Vijftig voorbeelden van archeologische monumenten worden gepresenteerd op één bladzijde, samen met een foto en een kaartje met daarop de ligging van de vaak moeilijk zichtbare objecten. Getuige de keuze van monumenten (zoals een dijk, landweer en fort) vervaagt het onderscheid tussen de historische geografie en de archeologie steeds meer.

Het andere boekje geeft ideeën aan over hoe om te gaan met archeologische waarden in de praktijk van inrichting en beheer van het landelijk gebied. Aan de hand van een 15-tal voorbeelden wordt aangegeven wat de mogelijkheden zijn voor verschillende soorten archeologische terreinen. De laatste jaren blijkt veel ervaring te zijn opgedaan met deze problematiek. Het boekje is interessant voor degenen die te maken hebben met beheer en inrichting van archeologische terreinen.

Dockum, S. van en A. Haytsma, Gids: Archeologische monumenten in Nederland. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek-Uniepers. Amersfoort/Abcoude, 1997.

Anema, K. (red.: M. Eerden, M. Huisman en H. Visscher), Archeologisch erfgoed goed beheerd. Behoud, inrichting en beheer in het landelijk gebied. CRM-reeks deel 9, SDU, Den Haag, 1997.

Archeologische Monumenten

Onlangs zijn twee boekjes verschenen op het gebied van de archeologische monumentenzorg. Het eerste boekje is uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort. Het boekje volgt het bekende stramien zoals we dat ook kennen van bijvoorbeeld 'Over hagel-

de tot dan toe onbevredigende etymologische verklaring van *drecht* te verbeteren. Er was reeds eerder opgemerkt dat -trecht (tricht) en -drecht van verschillende oorsprong moeten zijn. Trecht (in Maastricht, Utrecht en Tricht) moet afgeleid zijn van het Latijnse trajectum (overtocht, veer). De herkomst van *drecht*, dat van Germaanse oorsprong moet zijn, was echter nog duister. Van Osta stelt nu voor, daarin gesteund door Van Loon (1996), dat de betekenis zou kunnen zijn: 'het *trekken* van vaartuigen in een waterloop'. Hij neemt daarbij aan, dat schepen in een smal vaarwater zich slechts met grote moeite zeilend kunnen voortbewegen en daarom gejaagd of *getrokken* moeten worden. Deze verklaring past voortreffelijk in het door ons hierboven geschetste beeld van het veenlandschap met zijn smalle, kronkelende veenstroompjes.

Wij hebben de *drecht*-namen uitgezet op figuur 1, waaruit blijkt dat zij zich zonder uitzondering bevinden in het eutrofe deel van het veenlandschap. Ook buiten dit gebied liggen zij vrijwel uitsluitend in dit soort veengebieden, zoals de benedenloop van de Schelde, de Utrechtse Vechtstreek en Noordwest-Overijssel. Van Osta (1996) verklaart Dordrecht (Thuredrech, Durdreth) dan als de *doordrecht*, een verbindingswater waardoor schepen (van Merwede naar Dubbel) getrokken werden.

DE RIVIERLOPEN ROND SWINDREHTWERT

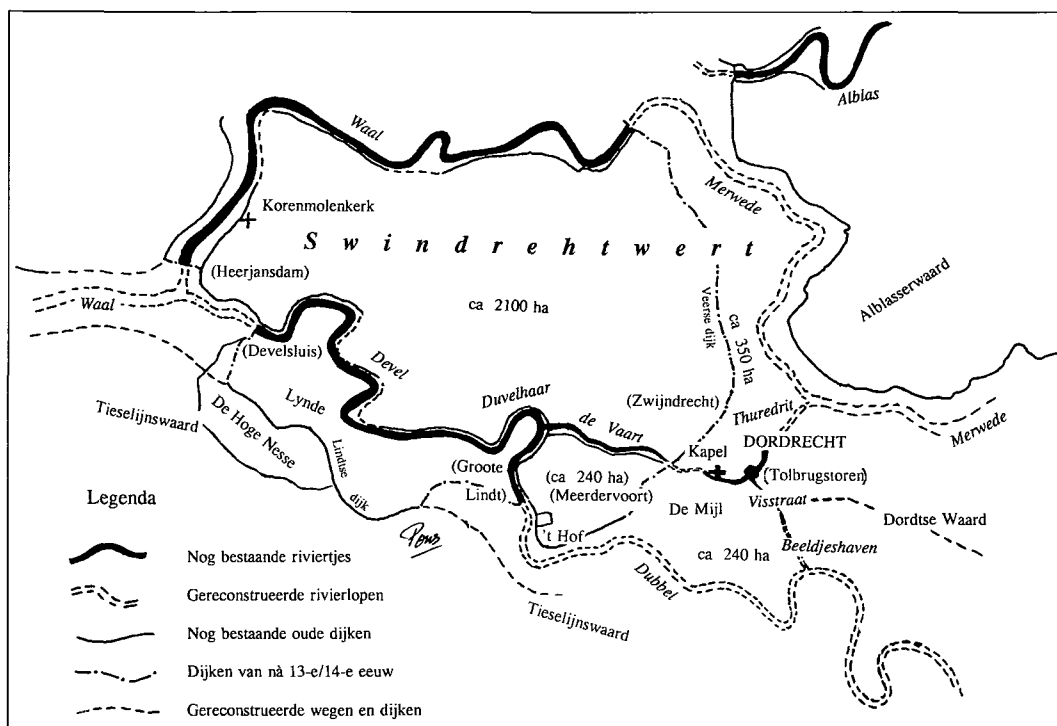
Op basis van het hierboven geschetste landschap, proberen wij een reconstructie te geven van de oorspronkelijke loop van de rivieren en stroompjes rondom Dordrecht. Er staan ons voor die reconstructie geen kaarten ter beschikking. De kaart van Dordrecht met omgeving door Van Deventer uit circa 1545 (Renting, 1993), laat de stad zien als een eiland temidden van een grote watermassa.

Van de Esch en Koorevaar (1995) reconstrueerden een meander van de Dubbel die vlak bij het huidige Dubbeldam ligt. De Groot (1996) reconstrueerde de stroomrug van dit riviertje,

die zich in het zuidoosten uit die van de Oude Maas afsplitst. Op de kaart van Van Deventer zijn de contouren zichtbaar van gorzen met enkele eendenkooien, die in 1603 als de Polder Oud Dubbeldam werden ingedijkt. Vanaf de stad naar het zuiden loopt daar een kreek naar een griendheuvel met een huis waar nu de Algemene Begraafplaats ligt. Daar wij van mening zijn dat de Dubbel een meander maakte die noordelijk om de Algemene Begraafplaats heen liep, hebben wij deze meanders aan elkaar getekend, gebruikmakend van twee van de eendenkooien die op de kaart van Van Deventer te zien zijn (Pons, 1997b).

Meer naar het westen is de loop van de Dubbel veel grondiger opgeruimd door de stromingen dan in het oosten en ook wegens de dichte stadsbebouwing zal hij daar vermoedelijk nooit meer terug te vinden zijn. In navolging van Easton (1917) hebben we daar de Dubbel met enkele flauwe meanders verder getekend naar Groote Lindt en hem daar verbonden met de Devel (Pons, 1994). De Dubbel en de Devel moeten als één doorgaande veenstroom beschouwd worden, zoals ook reeds door een aantal auteurs in het verleden is aangenomen. Doorslaggevende argumenten zijn onder andere de overeenkomst in naam, voorts de opvallende overeenkomst in afmeting van de meanders. Zo is de nieuwgevonden Dubbelmeander identiek met de Develmeander van de Develpolder. Het sterkste argument is echter dat ten zuiden van de Dubbel/Devel, tussen dit riviertje en de Maas de Tieselijnswaard lag, waarvan de Lindtse dijk deels de noordelijke dijk vormde (Pons, 1997a).

De Thuredriht moet oorspronkelijk een korte veenstroom geweest zijn, die naar het noorden uitmondde in de Merwede (figuur 2). Vermoedelijk was ook de *Beeldjeshaven* zo'n kreekje, dat naar het zuiden op de Dubbel uitmondde. Hierop loosde de (gedeeltelijk gegraven) *Graaf*, die in de Dordtse Waard de scheiding vormde tussen de ambachten Tolloysen en dat van Van der Merwe. Hetzelfde denken wij van de *Vaart*, ten noorden van de Molensteeg in het oosten van

de Zwijndrechtse Waard (Jorissen, 1955). Deze mondde naar het westen uit op de Devel en werd later vervormd en opnieuw gebruikt bij de overstromingen van vóór 1332.

Dat er oorspronkelijk een natuurlijke, doorgaande waterverbinding bestaan heeft tussen Merwede en de Maas (via de Dubbel/Devel, de Thuredrecht en de Vaart) achten wij niet erg waarschijnlijk. In het kader van de ontginningen kunnen er echter al heel vroeg verbindingen gegraven zijn. Dit heeft dan plaats gehad vóór de overstromingen van circa 1170–1200. Misschien gebeurde dit in het kader van de uitbouw van de sterkte, die volgens Jorissen (1963) door de Hollandse graven gesticht zou zijn. Volgens zijn opvatting was het een vierkante, ten oosten van de Dordtse Vuilpoort gelegen, oost-west georiënteerde, 70 bij 70 roeden grote legerplaats, verdeeld in 4 blokken. Het door vele auteurs als gegraven beschouwde oost-west lopende, westelijke deel van de Voorstraatsha-

2. Swindrechtwert in de 11^e- begin 12^e eeuw.

ven is de middengracht van deze legerplaats. De Pelserbrug is daarvan het middelpunt en vormt met de noord-zuid daarop aansluitende wegen (of grachten) een kruis. In de noordwestelijke hoek daarvan stonden de kerk en het onderkomen van de graven. Het westelijke stuk van de Voorstraatshaven is er zeker eerder geweest dan de 'nieuwgebouwde kapel', de latere Grote Kerk. Zo'n kapel bouwt men immers aan een bestaand watertje (natuurlijk of gegraven) en niet zomaar in het land om er later een weterring langs te graven!

Evenmin is het waarschijnlijk dat er aanvankelijk een verbinding bestond tussen de Beeldjeshaven en de Thuredriht, en ook hier denken wij aan het geleidelijk in gebruik nemen van een kavelsloot of weterring in het veengebied tussen de Dubbel en de Thuredriht als scheepvaartverbinding naar de Dubbel en dus de Maas. De

verbinding tussen de Beeldjeshaven en de Voorstraathaven lijkt namelijk een kavelsloot (Visstraat) gevolgd te hebben, die evenwijdig liep aan andere kavelsloten in het zuiden van de oude stad Dordrecht (Jorissen, 1963).

DE GRENZEN VAN SWINDREHTWERT

In het veelbesproken diploma van de Roomse Koning Hendrik IV van 1064 komt een beschrijving voor van gebieden rondom Dordrecht, die voor het grootste deel ondoorzichtig en moeilijk te interpreteren is. Algemeen wordt aangenomen (Henderikx, Stades-Vischer, Renting) dat dit diploma vals is en enige tientallen jaren later, namelijk 1121/22, door de bisschop opgesteld moet zijn. Na de herovering van Zuid-Holland door Dirk VII hadden hij en zijn vrouw een kapel gesticht of opnieuw in bezit genomen en daar wenste de bisschop zich niet bij neer te leggen. De 'nieuwgebouwde kapel' moet naar ons idee de voorganger van de Grote Kerk van Dordrecht zijn. Verhoeven (1996) meent dat dit niet onmogelijk is. Hij haalt echter zelf een belangrijk argument vóór aan, namelijk dat De Grote Kerk een relatief jonge parochie was met een heel klein gebied (slechts het noordelijke deel van de stad omvattend) en dat deze wel eens na de overstromingen uit een veel omvangrijkere parochie (de Zwijndrechtse Waard) losgemaakt zou kunnen zijn. Een andere mogelijkheid is volgens hem dat de Grote Kerk de parochiekerk van de Zwijndrechtse Waard was. Dit laatste lijkt ons onwaarschijnlijk, gezien het kerkje bij de korenmolen van Heerjansdam, dat zeker ouder was (Van de Beemt, 1994).

In het diploma (zie voor vermelding en variaties: Van Dalen, 1931; 1933), ging het in de eerste plaats om de pas gebouwde kapel in Dordrecht, die in de Zwijndrechtse Waard lag en die de bisschop zich trachtte toe te eigenen. De Swindrechtwert is het vierde behandelde gebied dat daarin wordt beschreven en alleen dáárvan lijken de grenzen (rivieren) nauwkeurig te zijn. Die van de andere gebieden zijn zo summier en

onnauwkeurig dat de gebieden niet goed te plaatsen zijn en aanleiding hebben gegeven tot veel speculaties.

De grenzen van Swindrechtwert worden in het diploma als volgt aangegeven (Renting, 1993): *item juxta Merewede in Thuredriht, inde in Duble, inde in Duvelhara, inde in Wal, inde iterum in Merewede usque in Thuredriht, cum capella noviter constructa*, waaruit ik zou willen lezen: *voorts langs (de) Merwede in (de) Thuredriht, vandaar in (de) Dubbel, vandaar in (de) Duvelhaar, vandaar in (de) Waal, vandaar opnieuw in (de) Merwede tot in Thuredriht met de pas gebouwde kapel*. De eerste maal dat Thuredriht genoemd wordt, zal men het riviertje bedoeld hebben, met de tweede vermelding moet de nederzetting bedoeld zijn, anders zou er niet staan: *met*. Het komt mij voor, dat we, gezien het veronderstelde doel van deze vervalsing (Renting, 1993), met een nauwkeurige omschrijving van Swindrechtwert te maken hebben door een persoon die ter plaatse goed bekend was, en met name heel goed wist dat de kapel in Swindrechtwert lag. De geografische beschrijvingen van de andere gebieden kwam er niet zozeer op aan.

We volgen nu de beschrijving van de grenzen van Swindrechtwert in het diploma (zie figuur 2). Aan de oostzijde werd de grens gevormd door de Merwede. Alle auteurs zijn het erover eens dat de Noord toen Merwede heette. Op onze kaartjes van de toestand van de Zwijndrechtse Waard in 1332 (Pons, 1994) hebben wij de loop van dit deel van de Merwede proberen te reconstrueren op grond van het verloop van de westelijke dijk van de Alblasserwaard, dat bijna oorspronkelijk lijkt te zijn. Andere argumenten bij de reconstructie van dit deel van de Merwede zijn gebaseerd op de maat van de vroegere meanders van de Waal boven Gorinchem en die van de Waal in de Zwijndrechtse Waard, die vroeger een doorgaande rivier vormden.

Aan de zuidoostzijde liep de grens langs de Thuredriht. Wij zijn het eens met alle oude auteurs dat de -in de tekst als eerst genoemde-

delijk uitmondend in de Dubbel, een ontwateringskreekje ter plaatse van de Beeldjeshaven, misschien de benedenloop van de Graaf die door de Dordtse Waard liep. Er zal al vroeg een verbinding zijn ontstaan tussen de Beeldjeshaven (dus het riviersysteem van Dubbel/Devel en Maas) en de Thuredrecht (het riviersysteem van Merwede/Waal/Rijn). De meeste auteurs (Van Dalen, Easton, Renting) nemen aan dat dit watertje ongeveer langs de huidige Visstraat (toen nog buiten de stad) naar de Oude Haven liep en vlak bij de Tolbrug daarin uitmondde. Wij denken dat dit geen natuurlijk water was (zoals vele auteurs menen), maar een gegraven water, gezien zijn rechtlijnigheid, evenwijdig aan de andere kavelsloten.

Wij menen met Renting (1992), dat de kaart van Van Deventer een kreek toont (figuur 3), die vanuit het zuiden (waar wij ons rondom de huidige begraafplaats een noordwaarts gerichte meander van de Dubbel denken) naar het noorden liep, de Beeldjeshaven. Deze zal in het kader van de veenontginning in de 10^e eeuw ontstaan zijn.

De zuidzijde werd begrensd door de Dubbel en vervolgens door de Duvelhaar. Dit moeten de Dubbel en diens verlengde, de Devel, zijn geweest. Wij zien geen enkele reden om de stellige beweringen van Ramaer (1899), Teixeira de Mattos (1936) en Renting (1993) te volgen, dat in die vroege tijd de Devel zich afsplitste van de Dubbel en dat de laatste langs Puttershoek naar Heerjansdam stroomde. Evenals Smits en Schotel (1844), Van Dalen (1931) en Jorissen (1963) menen wij dat oorspronkelijk Dubbel en Devel één riviertje vormden (figuur 3). De tegenstanders van deze gedachte baseren zich op de akte van 1291 (Van den Bergh, 1873) waarbij graaf Floris V *het Ambacht in der Linde ende in den polre ende in Engheland tusken Dubel ende Devel* schenkt aan Willem Sonderland. Maar het jaar van de akte is veel te laat om daaraan bewijzen van rivierlopen van vóór de 12^e eeuw te kunnen ontlennen.

Zoals reeds eerder gezegd moet er tussen 1170

en 1200 een doorbraak plaats hebben gehad door de zuidoostelijke hoek van Swindrechtwert en de noordzijde van de Tieselijnswaard. Deze Nieuwe Dubbel was in 1291 reeds een kleine 100 jaar oud en had zich tot een flinke rivier (later de Oude Maas) ontwikkeld. Er is dan ook geen enkele reden om vóór circa 1170 een Dubbel aan te nemen, die ten zuiden van Linde lag en die een noordelijke zijtak, de Devel, had. Linde vormde tot die tijd het noordelijke gedeelte van de Tieselijnswaard (Pons, 1997a).

Op onze kaartjes (Pons, 1994) hebben wij het ten zuiden van Dordrecht tot aan Groote Lindt liggende deel van de Dubbel zo goed mogelijk gereconstrueerd. Figuur 3 is getekend in navolging van Smits en Schotel (1844), Ramaer (1899), Easton (1917) en van Dalen (1931) en enigszins aangepast. Het gebied ingesloten door Thuredrecht, de Beeldjeshaven en de Dubbel wordt op topografische kaarten *de Mijl* genoemd, naar het in 1421 verdrinken Ambacht van der Mile.

De west- en noordzijde werd gevormd door de Waal van Heerjansdam tot aan Oostendam. Dit geeft verder geen probleem. Dan volgt *opnieuw door de Merwede tot in (de plaats) Thuredriht*. Wij menen dat met dit, voor de tweede keer genoemde, Thuredriht de nederzetting zelf bedoeld wordt. Het noemen van de 'nieuwgebouwde kapel' in relatie tot deze tweede vermelding van Thuredriht kan alleen duiden op de nederzetting daar men zo iets niet zegt met betrekking tot een riviertje. Wij scharen ons dus bij Smits en Schotel (1844), Van Dalen (1931), Van Rheineck Leysius (1940) en Jorissen (1963), die aannamen dat Dordrecht oorspronkelijk in de Zwijndrechtse Waard ontstaan is. De uitvoerige argumentatie van Renting (1993, pp. 9–12) tegen deze opvatting moet helaas als onjuist verworpen worden. Hij hield onvoldoende rekening met de landschappen en de ontwikkelingen daarvan, die steeds in verband moeten worden gebracht met de historische berichten.

DE OPPERVLAKTE VAN SWINDREHTWERT

Van de *locus ... iuxta Merweda ... qui vocatur Swindrehtwert*, wordt in 1028 de oppervlakte opgegeven als *in longitudine et latitudine decem miliaria et dimidium*. Dit kan worden vertaald in: 'lang en breed 10,5 mijl' (Jorissen, 1955; Verploet en Mulder, 1985). Voor zover wij weten is er tot nu toe geen enkele auteur geweest die de omgeving van Dordrecht bestudeerde (en dat waren er heel wat!) en gepoogd heeft om deze ondoorzichtige vermelding van de oppervlakte van Swindrehtwert te verklaren. Niemand heeft raad geweten met de grootte die zo uitdrukkelijk 10,5 mijl lang en breed genoemd wordt. Immers, als men de mijl op 1,6 km stelt, komt men op een oppervlakte van $10,5^2 \times 1,6^2 = 28.200$ ha, en dit is ruim 10 maal zo groot als de oppervlakte geweest kan zijn. Wij menen dat er heel eenvoudig gelezen moet worden: *10,5 vierkante mijl*, zoals Smits en Schotel (1844) reeds suggereerden, en dan is de oppervlakte $10,5 \times 1,6^2 = 2.688$ ha. Dat komt veel meer overeen met een mogelijke grootte van de Waard in die tijd.

Mag men de toen gebruikte mijl op 1,6 km stellen? Berriman (1953) heeft duidelijk gemaakt dat vóór de Franse revolutie overal in Europa de van de Romeinen afkomstige voet en de daarvan afgeleide mijl in gebruik waren als lengtemaat. Rode (1796/1987) vermeldt in zijn vertaling van Vitruvius dat de Romeinse mijl 1000 schreden van vijf voeten lang was. De Romeinse voet was 29,44 cm en een Romeinse mijl moet dus 1,47 km lang geweest zijn. Rode geeft voor de mijl in Frankrijk een lengte van 1,603 km gebaseerd op de verhouding tussen de Romeinse en Parijse voeten. In Engeland, waar voeten van verschillende lengten in gebruik waren, stelde men in 1593 bij wet vast, dat een mijl 5280 voeten groot moest zijn. Tegenwoordig is de Engelse voet 30,4 cm, zodat een Engelse mijl 1,605 km lang is. Op grond hiervan menen wij dat het voldoende verantwoord is om de lengte van de mijl die in 1028 werd gebruikt op 1,6 km te stellen.

Bij meting van de oppervlakte van de gereconstrueerde Swindrehtwert zijn we uitgegaan van de eerder vastgestelde omgrenzingen. Voor de duidelijkheid hebben wij Swindrehtwert in drie delen gesplitst. Het eerste deel, dat nu ook nog deel uitmaakt van de Zwiendrechtse Waard, gelegen tussen de Waal, de Veerse Dijk, de Lindtse dijk tot Groote Lindt en de Devel, is vrijwel 2100 ha groot. Het aan de oostzijde verloren gegane deel, tussen de Veerse dijk, de gereconstrueerde Merwede en de Thuredrecht is ongeveer 350 ha groot. Samen is dat 2450 ha. We komen dan nog 238 ha tekort. Het stuk land tussen de Oude Maas in het westen, de Dubbel in het zuiden en de Beeldjeshaven/Bleekersdijk-Visstraat in het oosten, *de Mijl*, blijkt circa 240 ha (ongeveer één vierkante mijl!) groot te zijn. Het lijkt ons dat dit het aan de oppervlakte van Swindrehtwert ontbrekende deel moet zijn.

Bij het ontstaan van de door ons als Nieuwe Dubbel aangeduide rivier werd Dordrecht van Swindrehtwert afgesneden en het zuidoostelijke deel ervan (de Mijl) overstroomd. Wij leiden dit mede af uit een akte van 1240 waarin wordt gesproken van een tegen Tolloysen aan gelegen stuk land, dat *lang geleden overstroomd was en nu ingepolderd moet worden*. Hoek (brief nov. 1995) denkt dat het circa 10 hoeven (225 ha) groot geweest kan zijn. Dit stuk land moet afgescheiden zijn van Swindrehtwert door een nieuw ontstane rivier en van de Tieselijnswaard door de resten van de Dubbel. Het lag tegen Tolloysen aan en het was voor de hand liggend dat de Heer van Tolloysen belast werd met de inpoldering. Hetzelfde stuk land wordt wat later Nieuwland genoemd, is dan kennelijk weer ingepolderd en ligt dan binnen het ambacht Tolloysen.

Overigens blijkt niet alleen de Mijl één vierkante mijl groot te zijn. Ook het stuk land tussen de Devel, de Vaart en de Lindtse Dijk, dat bij het eerste deel is gerekend, is circa 240 ha, dus wederom één vierkante mijl. Dit stuk land lijkt binnen Swindrehtwert (samen met de Mijl) een bijzondere positie in te nemen. Elders

(Pons, 1996) opperden wij de waarschijnlijkheid dat dit stuk land vóór 1300 een middeleeuws landbouwbedrijf vormde met de boerderij *Hoeve 't Hof* als centrum. In ieder geval moet de plaats van deze boerderij, vóór de 14^e eeuw, zo belangrijk geweest zijn, dat men bij de herdijking in 1332 de verkaveling van dit stuk land daaraan aangepast heeft.

Daar wij bij de reconstructie van de Merwede al een zo veel mogelijk oostelijke loop van deze rivier aangenomen hebben, is de genoemde 350 ha reeds de maximale oppervlakte van het tweede deel. Bij elke verlegging van deze loop meer naar het westen, wordt de oppervlakte van het tweede deel alleen maar kleiner en moet de oppervlakte van het terug te vinden derde deel groter zijn. Wij menen dan ook dat er niet aan de conclusie te ontkomen valt, dat Swindrechtwert tot aan de Thuredrecht en tot aan de Beeldjeshaven/Visstraat reikte en dat de Mijl deel uitmaakte van Swindrechtwert.

CONCLUSIES

Uit het bovenstaande lijkt het ons dat we nu toch met wat meer zekerheid een aantal conclusies mogen trekken, ook met betrekking tot alle onzekerheden over het *Dordtse vraagstuk*. In dit artikel menen wij aannemelijk gemaakt te hebben dat de loop van het gereconstrueerde deel van de Merwede aan de oostzijde van Swindrechtwert en van de Dubbel ten zuiden van Dordrecht ongeveer juist moet zijn. Dat de polder Groote en Kleine Lindt tot het begin van de 14^e eeuw niet tot Swindrechtwert behoorde wordt door de uitkomsten van dit onderzoek bevestigd. Ook het bestaan van alle voorlopers van de Oude Maas, zowel het zwin tussen het huidige Zwijndrecht en Dordrecht, als de verbinding tussen de Dubbel en de Waal in de 11e eeuw, is onmogelijk geworden. De genoemde polder Groote en Kleine Lindt behoorde toen tot de Tieselijnswaard, die tussen de Dubbel/Devel (die tot einde 12e eeuw één doorlopend riviertje vormden) en de Maas lag.

Swindrechtwert liep naar het oosten door tot

aan de huidige Oude of Voorstraathaven in de stad Dordrecht. Ten zuiden ervan liep de grens tussen Swindrechtwert en de Dordtse Waard vanaf de Tolbrug langs de Visstraat en de Beeldjeshaven (Bleekersdijk). Het gebied dat men nu op topografische kaarten als de Mijl aangeeft, behoorde tot de oorspronkelijke Swindrechtwert. Het is later (na circa 1170) tot Tolloysen gaan behoren.

Vanaf de Romeinse tijd is de traditie van het meten in mijlen in Europa ononderbroken voortgezet. De lengte van de mijl in de Middeleeuwen verschilde niet veel met die van de huidige Engelse mijl. Men was, zelfs in het begin van de 11^e eeuw, in staat de oppervlakte van land behoorlijk nauwkeurig op te meten en in vierkante mijlen uit te drukken, waarvoor de maat van Swindrechtwert een mooi voorbeeld levert.

Er moet omstreeks 1200, of kort ervoor een doorbraak plaats gehad hebben door Swindrechtwert en door de Tieselijnswaard, vanaf de Merwede, ongeveer langs de loop van de huidige Oude Maas, naar Heerjansdam, waarbij de door ons als Nieuwe Dubbel aangeduide rivier is ontstaan. Hierdoor werd Dordrecht van Swindrechtwert afgesneden en het zuidoostelijke deel ervan (de Mijl) overstroomd. In Swindrechtwert moet men kans gezien hebben, ten noorden van deze inbraak een dijk aan te leggen, de nu nog bestaande dijk vóór Meerdervoort en Zwijndrecht langs, en zo de Swindrechtwert voorlopig te behouden.

Dordrecht and the boundaries of 'Swindrechtwert'

Attracted by the extreme fertility of the low-lying, eutrophic peat areas, the dukes of Holland already in the 10th century occupied the Dordrecht region. In the centre they founded the town as heart of the reclamations and defence against numerous enemies. In 1028 Swindrechtwert, a small, very old public waterboard, situated in the peat area and predecessor of the Zwijndrechtse Waard (now separated from the town of Dordrecht by the 'Oude Maas') was described to have a surface

area of 10.5 square miles. As it was argued, the mile used was about 1.6 kilometres, giving a surface area of 2688 ha. With the help of the size of the Swindrechtwert, the original boundaries -before the late-medieval inundations- could be reconstructed. It was found that the oldest part of the town of Dordrecht was originally founded at the eastern edge of the Swindrechtwert. The 12th and 13th century inundations turned the town into the most important harbour and commercial centre of Holland.

LITERATUUR

- BEEMT, F.G. VAN DE (1994). Een verdrinken middeleeuws dorpskerkje bij Heerjansdam. *Westerheem* 43, nr. 6, pp. 254-263.
- BEENHAKKER, A. (1992). Nogmaals 'het Dordtse probleem'. *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 10, pp. 68-69.
- BERGH, L.P.H.C. VAN DEN (1873). Oorkondenboek van Holland en Zeeland. Deel 2. Nijhoff, 's-Gravenhage.
- BERRIMAN, A.E. (1953). *Historical Metrology. A new analysis of the archeological and the historical evidence to weight and measures.* Dent & Sons/Dutton & Co, London/New York.
- DALEN, J.L. VAN (1931, 1933). *Geschiedenis van Dordrecht.* Deel 1 en Deel 2. Dordrecht.
- DEKKER, C. (1971). Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen. Assen.
- EASTON, C. (1917). Het Dordtsche probleem (de vroegere loop van de rivieren bij Dordrecht), met een kaart en twee schetskaarten in de tekst. *Tijdschrift KNAG*, 2e Serie, deel XXXIV, pp. 1-37.
- ESCH, C. VAN DE EN T. KOOREVAAR (1995). Vissers aan de Dubbel. Opgravingen in het Burg. Beelaerts-park in Dubbeldam. *Grondig Bekeken* 10, no. 3, pp. 12-42; ook in *Archeologische Kroniek Zuid-Holland* 1996, p. 393.
- FOCKEMA ANDREAEE, S.J. EN B. VAN 'T HOFF (1947). *Geschiedenis der kartografie van Nederland van den Romeinschen tijd tot het midden der 19^e eeuw.* Nijhoff, 's-Gravenhage.
- GOTTSCHALK, M.K.E. (1971). Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland. Deel I: de periode vóór 1400. Assen.
- GROOT, TH.A.M. DE (1996). *Geologische Inventarisatie van het Eiland van Dordrecht.* Rapport no. BP 1.110.016. Rijks Geologische Dienst.
- HENDERIKX, P.A. (1987). *De Benedendelta van Rijn en Maas tot c. 1000.* *Hollandse Studiën* 19. Hilversum.
- HERWAARDEN, J. VAN, D. DE BOER, F. VAN KAN EN G. VERHOEVEN (1996). *De geschiedenis van Dordrecht tot 1572.* Gemeentearchief Dordrecht.
- HOEK, C. (1990). Het land langs de benedenloop van de Hollandse IJssel. In: J.B. BERNS E.A. (RED.). *Feestbundel D.P. Blok*, pp. 144-156, Verloren, Hilversum.
- JORISSEN, F. (1955). Het Hoogheemraadschap van de Zwijndrechtse Waard. Februari 1331 - Februari 1955. Hendrik Ido Ambacht.
- JORISSEN, F. (1963). Over het ontstaan van Dordrecht. *Jaarboekje Dordrecht*, 1963, pp. 5-15. Dordrecht.
- KOEMAN, C. EN J.C. VISSER (1992). *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer.* Map 1, Nederland, Zuid-Holland, 3, Dordrecht met tekst van Geert Renting.
- KOCH, A.C.F. (1970). Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, Deel I. 's-Gravenhage.
- LOON, J. VAN (1996). Naschrift: de namen Berendrecht en Ossendrecht. *Naamkunde* 28, afl. 1-2, pp. 79-83.
- OSTA, W. VAN (1996). Drecht en drecht-namen. *Naamkunde* 28, afl. 1-2, pp. 51-77.
- PONS, L.J. (1987). *Bodem, Land en Landschap.* Afscheidscollege, 26 Maart 1987. Landbouw Universiteit Wageningen.
- PONS, L.J. (1992). Holocene peat formation in the lower parts of the Netherlands. In: J.T.H.A. VERHOEVEN (ED.). *Fens and bogs in the Netherlands. History, Nutrient Dynamics and Conservation*, pp. 9-79. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- PONS, L.J. (1994). *De Zwijndrechtse Waard in 1332.* Een reconstructie op grond van bodemkundige gegevens. *Zwijndrechtse Wetenswaardigheden, Gedenkboek Historische Vereniging Zwijndrecht*, 1982-1994, pp. 9-31.
- PONS, L.J. (1996). Lag er een mottekasteel bij Hoeve 't Hof? Swindregt Were. *Historisch Genootschap*

- Hendrik Ido Ambacht en Historische Vereniging Zwijndrecht, 10, nr. 1, pp. 6–11.
- PONS, L.J. (1997a). De Lindtse dijk als noordelijke dijk van de Tieselinswaard.
- PONS, L.J. (1997b). Ten vierde male over het Dordtse Probleem!
- RAMAER, J.C. (1899). Geografische geschiedenis van Holland bezuiden de Lek en de Nieuwe Maas in de Middeleeuwen. Verhandelingen KNAW, afd. Letterkunde, N.R. Deel II, nr. 3. Amsterdam.
- RENTING, G. (1991). 'Het Dordtse probleem' opgelost? De vroegere loop der rivieren bij Dordrecht. *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 1991, pp. 1–7.
- RENTING, G. (1992). Beschrijving van Dordrecht. In: C. KOEMAN EN J.C. VISSER. *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*. Map 1, Zuid Holland, 3 Dordrecht.
- RENTING, G. (1993). Verdrongen land, herwonnen land. *Historische Geografie van het Eiland van Dordrecht*. Canaletto en Gemeentearchief Dordrecht.
- RHEINECK LEYSIUS, H.J.L.TH. VAN (1940). Dordrecht aanvankelijk gebouwd op een schiereiland van de Zwijndrechtse Waard? *Bijdr. Vad. Gesch.* 1940, pp. 65–75.
- RODE, A. (1796/1987). *Baukunst*. Vertaling uit het latijn van Marcus Vitruvius Pollio. Artemis Verlag für Architektur, Leipzig, Berlin.
- SMITS, J. EN G.D.J. SCHOTEL (1844). *Beschrijving der stad Dordrecht*. Eerste deel. Dordrecht.
- STADES-VISCHER, M.E. (1988). *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht*. Architectuurhistorisch onderzoek en Documentatie naar aanleiding van de restauratie 1983–1987. Zeist.
- TEIXEIRA DE MATTOS, L.F. (1936). *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland*. Deel IX. 's-Gravenhage, Nijhoff.
- VERHOEFF, J.M. (1983). *De oude Nederlandse maten en gewichten*. 2e druk. Meertens Instituut, Amsterdam.
- VERHOEVEN, G. (1996). Hoofdstuk 16. Parochies. In: J. VAN HERWAARDEN E.A. *De geschiedenis van Dordrecht tot 1572*. Gemeentearchief Dordrecht. pp. 300–320.
- VERVLOET, J.A.J. EN J.R. MULDER (1985). *Cultuurhistorisch Onderzoek in het Landinrichtingsgebied IJsselmonde*. Rapport No. 1682, Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- VISSER, J.C. (1984). *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*. In: *Stad in kaart*. Voordrachten in Groningen 18 en 19 november 1983. Alphen a/d Rijn, pp. 28–39.

NOOT

* Mijn dank gaat vooral uit naar Prof. Jelle Vervloet, die het manuscript kritisch doornam en waardevolle opmerkingen plaatste. Voorts wil ik de heer F. Jorissen, nestor van de geschiedenis van de Zwijndrechtse Waard, bedanken voor zijn aangegeven en onderhoudende discussies en voor de waardevolle gegevens waar hij mij opmerkzaam op maakte.